

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 8, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2021): 41 - 75

**Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'in *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* Adlı Risâlesinin
İnceleme, Tahkik ve Tercümesi**
Examination, Critical Edition and Translation of Abû Na'îm Ahmad el-
Khâdimî's Risâlah Entitled *Risâlâh fî af'âl al-ibâd*

Mustafa Borsbuğa

Arş. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kelam Anabilim Dalı
Res. Assist., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic
Studies, Department of Kalam
Ankara/Turkey
e-mail: mustafa.borsbuga@asbu.edu.tr

Coşkun Borsbuğa

Arş. Gör., Harran Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Res. Assist., Harran University, Faculty of Islamic Studies,
Department of History of Islamic Sects
Şanlıurfa/Turkey
e-mail: coskunborsbuga@harran.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6258-306X>

DOI: 10.33718/tid.1013571

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 22 Ekim / October 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Aralık / December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Mustafa Borsbuğa – Coşkun Borsbuğa, “Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'in *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (Güz 2021): 41 - 75

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'nin *Risâle fî ef'âlî'l-ibâd* Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi

Öz

Çalışmamız, Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'nin (ö. 1160/1744) *Risâle fî ef'âlî'l-ibâd* adlı risâlesi üzerinden müellifin insan fiilleri hakkındaki yaklaşımları konumlandırmaya ilişkin ortaya koyduğu tespitleri inceleyecektir. Ayrıca risâlenin meseleye katkı sağlayan özgün yönlerine de işaret edilecektir. Bunların yanı sıra tahkik ve tercümesi de yapılmak suretiyle risâlenin literatüre kazandırılması hedeflenmektedir. İnsan fiilleri ve irâde-i cüz'iyeye hakkında İslam tarihi boyunca birçok yaklaşım neşet etmiştir. Buna paralel olarak bu yaklaşımların birbirinden ayırışma ve ortak noktalarını tespit etmeye ve bunları konumlandırmaya çalışan bir yazım literatürü de gelişmiştir. Çalışmamıza konu olan muhtasar nitelikteki bu risâle ise bu literatürün bir hasılası olarak görülebilir. Müellifin Celâluddin Devvânî (ö. 908/1502), Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) ve Sadrüşşerî'a es-Sânî'yi (ö. 747/1346) fiiller konusunda yaygın Mâtürîdî ve Eş'arî gelenekten farklı şekilde konumlandırması risâlenin dikkat çeken yönlerinden birisidir.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, İrade-i Cüz'iyeye, Efal-i ibâd, Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî.*

Examination, Critical Edition and Translation of Abû Naîm Ahmad el-Khâdimî's Risâlah Entitled *Risâlâh fî af'âl al-ibâd*

Abstract

Our study will examine Abû Naîm Ahmad el-Khâdimî's (d. 1160/1744) evaluation of his work on positioning the approaches about human actions through his epistle called *Risâlâh fî af'âl al-ibâd*. In addition, the original and contributing aspects of the treatise will be pointed out. In addition to these, it is aimed to bring the risâlah into the literature by making the critical edition and translation. Throughout the history of Islam, many approaches have emerged about human actions and partial will (al-irâdah al-juz'iyah); parallel to this, a writing literature has developed that tries to identify the divergence and common points of these approaches and to locate them in a certain place. This concise epistle, which is the subject of our study, can also be seen as a product of this literature. The author's positioning and classifying Jalâl al-Dîn al-Dawwânî (d. 908/1502), al-Sayyid al-Sharîf al-Jurjânî (d. 816/1413) and Şadr aş-Sharî'a al-Thânî (d. 747/1346) in terms of actions different from the common Mâtürîdî and Ash'arî traditions one of its attractive aspects.

Keywords: *Kalâm, Free Will (al-irâdah al-juz'iyah) Af'âl al-ibâd, Abû Naîm Ahmad el-Khâdimî.*

A. Tahlil

Giriş

İslâm ilim tarihinde erken denilebilecek bir dönemde siyasî, teolojik ve sosyolojik saiklerle gündem olan insan fiilleri meselesi, kelâm ilmi içerisinde teşekkül dönemlerinden itibaren ef'âl-i ibâd, halk-ı a'mâl ve kazâ-kader başlıkları altında incelenmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu birçok kere ifade etmesi karşısında insanın fiil ve irâde özgürlüğü nasıl temellendirileceği sorununa ilişkin temelde üç yaklaşımın geliştiği söylenebilir. Bunlardan ilki her şeyin Allah tarafından yaratıldığını ve fiillerin de "şey" olması hasebiyle Allah tarafından yaratıldığını ve bunu naslara referansla ileri süren Cebriyye görüşüdür. Fakat Cebriyye'nin Allah'ın yaratma, azamet ve otoritesini önceleyerek insanın irâde ve fâillliğini mecazî konuma indirgemesi birçok eleştiriye neden olmuştur.¹ İkincisi ise Cebriyye'ye alternatif olarak cebrî yaklaşımın ihmâl ettiği insanın irâde özgürlüğüne vurgu yaparak, insanın gerçek fâil olmasının onun kendi fiillerinin yaratıcısı olmasını gerektirdiğini, aksi durumda insanın yapmadığı şeyler nedeniyle cezalandırılması ve mükâfatlandırılmasının Allah'a kötülüğün nispet edilmesini gerekli kılacağını naslara referansla benimseyen Kaderiyye veya Mu'tezile'nin görüşüdür. Fakat bu kaderî yaklaşım da varlıkta Allah'tan başka müessir ve yaratıcının olmadığı ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle eleştiriye maruz kalmıştır.²

Sonraki süreçte özellikle selef alimleri tarafından bu cebrî ve kaderî yaklaşıma alternatif olarak insanın ne Cebriyye'nin iddia ettiği gibi bir cebir altında ne de Kaderiyye'nin iddia ettiği gibi mutlak bir tefviz (serbest bırakma) içerisinde olduğu, aksine cebir ile tefvîz arasında bir durumun var olduğu şeklinde bir çözüm önerisi ileri sürülmüştür.³ Zira insan, gerek naslarda işaret edilen insanın irâde ve fiil özgürlüğünün farkında olması ve gerekse kendi ıztırârî fiilleri ile ihtiyârî fiilleri arasındaki zorunlu ve bedihî farkı bilmesi nedeniyle cebir altında değildir. Benzer şekilde ya-

1 Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhîd*, 357-359; Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal*, 194-199; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 153-157; Bâkillânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, 141-350; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/84.

2 Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, 376-380; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 153-157; Râzî, *el-Muhassal*, 194-199; Bâkillânî, *Temhîd*, 341-350.

3 Bu sözün, İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ca'fer es-Sâdik'a (ö. 148/765) nispeti için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/161; Hacı Hasanzâde Efendi, *Hâşiye 'ale'l-Mukaddimâti'l-erba'a*, 127b.

ratma yoktan var kılma olduğundan insan için fiilini yaratması yani tefvîz söz konusu değildir. Selef âlimleri iki durum arasında bir durum vardır, şeklindeki söylemi “kesb” kavramı üzerinden açıklamışlardır.⁴ Böylece selef âlimleri insan fiiline ait biri fiili yaratan (halk-hâlık); diğeri onu kesb eden (kesb-kâsib/insan) olmak üzere iki müessir fâilinin bulunduğunu ve ayrıca hem Allah’ın hem de insanın, fiilde gerçek anlamda fâil olduğunu kabul etmişlerdir. Böylece selef âlimleri, Sünnî kelâmcılar tarafından yaygın şekilde kabul gören “*fiilin yaratma cihetinde Allah’a, kesb cihetinde ise insana ait olduğu*” şeklindeki söylemin gelişmesi ve temellendirilmesinde etkin rol oynamışlardır. Ancak bu kesbin mahiyeti ve niteliğine yönelik herhangi bir açıklama yapılmamıştır.⁵ Bu mesele hem mütekaddim ve hem de müteahhir döneminde tartışmaların gündeminde yer etmiştir. Mütekaddim dönem âlimleri söz konusu bu kesb görüşünü, fiilin cihetleri yahut fiilin itibarları şeklinde yorumlayarak açıklamaya çalışmışlardır. Böylece fiilin yaratma yönü Allah’a ait iken kesb yönü ise insana ait olmuş olmaktadır. Ayrıca tek bir makdûrun (fiil) iki müessire konu olmayacağı sorunu, tek bir makdûrun iki müessire farklı cihetlerden konu olabileceği ileri sürülerek aşılına çalışılmıştır.⁶ Müteahhir dönemde de mesele canlılığını sürdürmüş ve insanın fiilindeki söz konusu kesbin mahiyetine yönelik açıklamalar devam etmiştir. Bu süreçte özellikle Mâtürîdî kelâmcılarından Sadruşşerîa es-Sânî ve İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) ön plana çıkmaktadır. Sadruşşerîa’nın fiilin masdarî anlamı ile masdarla hâsıl olan anlamı şeklindeki anlamlardan hareketle ortaya koyduğu fiil doktrininde fiilin masdarî anlamının varlık ve yoklukla nitelenmeyen hâl kabilinden “şey” ve “mevcût” olmaması nedeniyle yaratmaya konu olmadığını ileri sürmesi, kesb teorisi için önemli bir metafizik temel ve zemin sağlamıştır. Buna göre “İnsan fiili Allah veya insan tarafından yaratılmıştır.” şeklinde ifade edilen önermede yaratmaya konu olanın fiilin masdarî anlam olmadığı aksine masdarla hâsıl olan anlamı olduğu ifade edilmiştir.⁷ Bu bir taraftan Allah’ın yaratma sıfatına herhangi bir sorun teşkil etmediği gibi diğeri taraftan da insanın fiilinde yaratmaya konu olmayan yönünün olması sebebiyle insanın özgürlüğünü garanti altına almaktadır. Ayrıca

4 Eş’arî, *Makâlatu’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü’l-musallîn*, 408.

5 es-Sâdık el-Kayserî, *Risâle fî ef’âli’l-ibâd*, 48a.

6 Ebü’l-Berekât en-Neseî, *Şerhu’l-Umde*, 256.

7 Ubeydullah b. Mes’ûd Sadruşşerîa es-Sânî, *et-Tavzîh fî halli gavâmizi’t-tenkîh*, 151-160.

Sadrüşşerîa, fiilin anlamları ve bu anlamların varlık alanlarının tespitinden hareketle insanın irâdî fiillerinde yaratmaya konu olmayan itibarî alanların veya unsurların varlığını kabul etmiş⁸ ve bu yaklaşım özellikle Osmanlı Mâtürîdî ve hatta bazı Eş'arî kelâmcılar tarafından kabul görmüş ve kısmen revize edilerek de geliştirilmiştir.⁹ Çalışmamıza konu olan Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'nin insan fiilleri ve irâde konusunu ihtiva eden muhtasar risâlesi Osmanlı döneminde bu konuyla alakalı telif edilen risâlelerden biridir. Risâleyi incelerken risâle üzerinden Ebû Naîm'in literatüre ve meseleye katkısı üzerinde durulacak ve risâlenin özgün taraflarına dikkat çekilecektir.

1. Müellifin İsmi, Künyesi ve Hayatı

İlimle iştigal eden bir aileye mensup olan müellifin tam ismi Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî'dir. Kendisi Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) küçük kardeşidir.¹⁰ Müellifin künyesindeki “نعيم” isminin Arapça okunuşunun kesin olmamasından dolayı Türkçe olarak bazen “Ebû Naîm” ve bazen de “Ebû Nuaym” şeklinde kaydedilmiştir. Ebû Naîm Ahmet el-Hâdimî'nin babası Fahrurrûm Kara Hacı Mustafa Efendi (ö.1147/1734), annesi Hediye Hanım'dır. Müellifin doğum tarihi bilinmemekle beraber Konya'da doğup büyüdüğü kayıtlıdır.¹¹ Ebû Naîm Ahmet el-Hâdimî'nin ilk eğitimini babasından aldığı ve icazetini büyük abisi Ebû Saîd el-Hâdimî'den alarak eğitimini tamamladığı ifade edilmektedir.¹² Ağabeyinden icazet aldıktan sonra İstanbul'a giderek burada bazı hocalardan dersler aldığı kaydedilmiştir. Bunlardan birisinin Ahmet Kazâbâdî (ö. 1163/1750) olduğu ve kendisinden icâzet aldığı bilinmektedir.¹³ Ebû

8 Sadruşşerîa es-Sânî, *Şerhu ta'dili'l-ulûm*, 113b-114a.

9 Mehmed Efendi Saçaklızâde, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye*, 4b; Buna ilişkin bir değerlendirme için bk. Hayrettin Nebi Güdekli, “Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, 93-94.

10 Muhammed Tâhir Bursevî, *Osmanlı Müellifleri*, 1/198; Numan Hadimoğlu, *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası*, 1/118, 121.

11 Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi: Ebû Said el-Hâdimî*, 28-29, 47-50, 74; Ahmet Çelik, “Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî”, 4/134-135; Hadimoğlu, *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası*, 1/117.

12 Çelik, “Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî”, 4/134.

13 Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi: Ebû Said el-Hâdimî*, 47-50; Çelik, “Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî”, 4/134.

Naîm Ahmet el-Hâdimî İstanbul'daki eğitiminin akabinde Konya'ya dönerek burada dersler vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir.¹⁴ Ebû Naîm Ahmet el-Hâdimî 1160/1747 yılında Konya'da vefat etmiştir.¹⁵

1.1. Müellifin Hocaları ve Öğrencileri

Ebû Naîm Ahmet el-Hâdimî'nin ilk eğitimini Konya'da babası Fahrurrûm Kara Hacı Mustafa Efendi ve abisi Ebû Saîd el-Hâdimî'den aldığı ve İstanbul'da ise Ahmet Kazâbâdî'den aldığı bilinmektedir. Ebû Naîm Ahmet el-Hâdimî'nin Konya'da dersler verdiği öğrenci yetiştirdiği kaydedilmekle birlikte ondan kimlerin dersler aldığı bilgisine sahip değiliz.

1.2. Müellifin Eserleri

1. *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*: Bu eser, insan fiilleri hakkındaki görüşleri derleyen bir risâledir. Çalışmamıza konu olan bu risâle hakkında detaylı ilerde bilgi verilecektir.

2. *Risâle fî hakki'l-elfâzi'l-mecâzi*: Mecâz ve mecâzî kavramları konu edinen muhtasar nitelikteki bu eser, bir mecmûa içinde İstanbul'da hicrî 1302 yılında Matbaa-i Âmire'de yayımlanmıştır.¹⁶

3. *Tefsîru'l-besmele* veya *Risale fî'l-besmele*: Ebû Saîd el-Hâdimî'ye ait *Şerhu'l-besmele* veya *Risâle fî'l-besmele* olarak bilinen risâlesinin de bulunduğu bir mecmûada yer alan bu risâle 104b-106b varakları arasındadır. İki varak şeklinde olan risâlenin kataloglarda tek nüshası bulunmaktadır. Risâle Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüsha A-Tekeli-oğlu koleksiyonundadır. Eser "Besmele" kelimesini etimolojik ve iştikâkî yanı sıra kelimenin muhtevası bunun ilişkin konuları ele almaktadır. Ayrıca risâle 1214 yılında bitirilmiş ve ferâğ kaydında "Ben Allah'a muhtaç Ahmed b. Ebî Naîm el-Hâdimî'yim." şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu ifade ise bu nüshanın, *müellif nüshası* olabileceğini göstermektedir.¹⁷

4. *Hâşiye 'alâ Mir'âtu'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüşûl*: Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) fıkıh usulü hakkındaki *Mir'âtu'l-uşûl* eserine yazılmış bir

14 Hadimoğlu, *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası*, 1/107.

15 Bursevî, *Osmanlı Müellifleri*, 1/198.

16 Bursevî, *Osmanlı Müellifleri*, 1/198. Ayrıca eserin Süleymaniye Kütüphanesi Kadızade Burhan koleksiyonundaki (no: 116) matbu bir nüshası için bk. Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî hakki'l-elfâzi'l-mecâzi*.

17 Ahmed el-Hâdimî, *Tefsîru'l-besmele*, 104b-106b.

hâşiyedir.¹⁸

5. *el-Ferâ'idü'l-lâmi'a ve'l-kavâ'idü'l-câmi'a*: Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde tek nüshası olan eserin zahriyesinde "Lâmi'a min'l-me'ânî risâlesi li-Ahmed el-Hâdimî Ehi Müftî el-Hâdimî." şeklinde bir kayıt bulunmaktadır.¹⁹ Müellif mukaddimede kendi ismini zikrettikten sonra beyân ve meânî kitaplarından derlediği bilgileri burada yazdığını ifade etmektedir.²⁰ Eser 24 varak olup hâmişlerinde birçok minhuvât ve açıklamalar bulunmaktadır. Nüsha Mûsâ b. Muhammed tarafından hicrî 1165 yılında müellifin huzurunda müellif nüshasından istinsâh edilmiştir.²¹

6. *Risâle fî'l-ef'âli'z-zârre*: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk koleksiyonunda (nr. 949/23) bulunan tek sayfalık bir risâledir.²²

2. Risâlenin Tanıtımı

2.1. Risâlenin İsmi

Kataloglarda *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*²³ veya *Risâletu ef'âli'l-ibâd*²⁴ şeklinde kayıtlı bu risâlenin ismi bizzat Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî tarafından verilmemiştir. Büyük ihtimalle risâlenin konusundan hareketle kataloglara bu isimle kaydedilmiştir.²⁵

2.2. Risâlenin Müellifine Aidiyeti İç ve Dış Tevsîk

Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* adlı risâlesinin mukaddime kısmında kendi ismini zikretmemekte; fakat risâleye ait nüshaların ferâğ kayıtlarında müstensihlerin "li'l-üstâzi'l-a'lem Ebî Naîm

18 Bursevî, *Osmanlı Müellifleri*, 1/198. Ancak bu eserin kataloglarda herhangi bir nüshasına rastlayamadık.

19 Ahmed el-Hâdimî, *el-Ferâ'idü'l-lâmi'a ve'l-kavâ'idü'l-câmi'a*, 172a.

20 Ahmed el-Hâdimî, *el-Ferâ'idü'l-lâmi'a ve'l-kavâ'idü'l-câmi'a*, 172b.

21 Ahmed el-Hâdimî, *el-Ferâ'idü'l-lâmi'a ve'l-kavâ'idü'l-câmi'a*, 192b.

22 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî'l-ef'âli'z-zârre*.

23 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*.

24 Ahmed el-Hâdimî, *Risâletu ef'âli'l-ibâd*, 22b.

25 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*, 26b-26a; Ahmed el-Hâdimî, *Risâletu ef'âli'l-ibâd*, 22b-23a.

el-Hâdimî"²⁶, "temmeti'r-risâletu li-Ebî Naîm el-Hâdimî"²⁷ ve "li'l-fâzıl Ebû Naîm el-Hâdimî"²⁸ şeklindeki ifadeleri, risâlenin Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'ye nispetinin doğruluğunun kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bunun dışında çalışmaya konu olan risâlenin Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'ye aidiyetini gösteren başka bir kaynağa ulaşamadık.

2.3. Risâlenin Konusu ve Önemi

Risâlenin konusu, genel itibariyle insan fiillerine yönelik görüş ve yaklaşımları tasnif etme ve konumlandırmaya yöneliktir. Risâlenin insan fiilleri hakkındaki görüş ve yaklaşımları bütünlüklü ve derli toplu şekilde özetlemesi, Sadrüşşerîa'nın fiiller konusundaki yaklaşımını Mâtürîdî gelenekten ayrı telakki etmesi ve Ömer en-Neseffî (ö. 537/1142) ile Ebu'l-Muîn en-Neseffî (ö. 508/1115) gibi Mâtürîdîlerî önceleyerek bunlara Mâtürîdîliğin temel görüşünü nispet etmesi ve Mâtürîdîliği ikinci planda bırakması gibi özellikler itibariyle risâle önemli sayılabilir.²⁹

2.4. Risâlenin Yöntemi ve Kaynakları

Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'nin *Risâle fî ef'ali'l-ibâd* adlı risâlesi muhtasar nitelikte olmasını rağmen yoğun içerikte ve çokça kaynaktan istifade ettiği görülmektedir. Müellifin bu risâlesinde istifade ettiği kaynaklar Devvânî'nin *Risâle fî halkî'l-a'mâl*, Sadrüşşerîa'nın *et-Tavzîh şerhü't-Tenkih*, Ali en-Nisârî'nin (ö. 1111/1699) *Şerhu Hikmeti'l-Ayn*, Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsîd*, Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ve Ömer en-Neseffî'nin *Akâdetu'n-Neseffî* gibi eserlerdir.

2.5. Risâlenin Muhtevâ Analizi

Muhtasar nitelikteki bu risâlede Ebû Naîm el-Hâdimî'nin esas gayesinin, genelde fiiller hususunda özelde ise irâde konusundaki yaklaşımlara ilişkin bütünlüklü ve tanımlayıcı bir resim ortaya koymaya çalıştığı söylenebilir. Çünkü müellif, risâlenin esas örgüsünde, insan fiilleri hakkındaki yaklaşımları tespit edip bunları konumlandırma üzerine bina

26 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 26b.

27 Ahmed el-Hâdimî, *Risâletu ef'ali'l-ibâd*, 23a.

28 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 46b.

29 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 26b.

edilmiştir. Ebû Naîm, yaptığı inceme ve tespitler sonucunda insan fiilleri hususunda sekiz ihtimale ulaştığını ifade eder; ancak risâlenin sonunda bunların sekiz değil on üç görüş olduğuna sonucuna ulaşır.³⁰ Ebû Naîm'in "İnsan fiilleri hakkındaki meheplerin ihtimalleri..." (ihtimâlatu'l-mezâhib fî ef'âli'l-ibâd...)³¹ şeklindeki ifadesi, fiiller konusundaki yaklaşımları aklî ihtimal ve çıkarımlar yoluyla tespit edip ortaya koyduğunu gösterse de metnin bütünlüğü dikkate alındığında bunların, ihtimaller çerçevesinde değil aksine bu görüşlerin mevcut yaklaşımlardan hareketle tespit edildiği görülmektedir. Çünkü Ebû Naîm'in bu konuda zikrettiği yaklaşımlar, aslında, soyut zihnî bir çıkarım olarak bulunmamakta; aksine bunlar, görüşleri ve iddiaları kaynaklar yoluyla bize ulaşan yaklaşımlardır.³² Kanaatimizce bu yaklaşımlar/ihtimaller (soyut zihnî bir çıkarım) olarak ortaya konmuş olsaydı bunların içinde bazı ihtimallerin hiç kimse tarafından kabul edilmemiş olması gerekirdi.³³ Nitekim aklî ihtimaller üzerinden yapılan başka tasniflerde bu ihtimallerden bazısının kimse tarafından benimsenmediği görülmektedir.³⁴

Ebû Naîm, bu yaklaşımlardan ilk olarak Cebriyye'nin görüşünü zikreder. Cehm b. Safvân et-Tirmizî'nin (ö. 128/745-46) yaklaşımı olan cebrî görüşe göre insan fiili sadece Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir.³⁵ Cebrî görüş, her ne kadar Emevî yöneticileri tarafından bazı siyasî icraatlarını meşrulaştırma aracı olarak *cebrî kader* doktrini bağlamında pratik gayelerle istismar edilmiş olsa da³⁶ cebrî görüşün temel kaygısının yaratıcının mutlak otorite/azamet ve yaratıcılığı takdis etmeyi gözettiği söy-

30 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 26b.

31 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 26a.

32 Aklî ihtimaller ile bu konudaki görüşlerin (mezhep) tespitine yönelik bir tartışma için bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/166.

33 Celâluddin Devvânî, "Risâle fî halkî'l-a'mâl", *er-Resâ'ilu'l-muhtâra*, 79.

34 Devvânî, "Risâle fî halkî'l-a'mâl", 79; Tâşköprüzâde, *Risâletu'l-kazâ ve'l-kader*, 59. Ayrıca bk. Mûsâ Efendi et-Tokâdî Pehlevânî, *Risâletu'l-ihtimâlâtü'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd*, 170b-171a Bu risâleye yönelik bir değerlendirme için bk. Mustafa Borsbuğa - Coşkun Borsbuğa, "İrâde-i Cüz'iyeye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risâle ve Hâşiyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'nin 'el-İhtimâlâtü'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd' Adlı Risâlesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin 'Hâşiyeye 'alâ Risâletü'l-ihtimâlâtü'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd' Adlı Hâşiyesi", 62-63.

35 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 26a.

36 Cemaleddin Erdemci, "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları", 203; İrfân Abdülhamîd, *Dirâsâtun fî'l-fırak ve'l-akâ'idü'l-İslâmiyye*, 836.

lenebilir.³⁷ Kur'ân'ın birçok âyetinde Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu vurgulanırken³⁸ aynı zamanda insanın da yapmış olduğu bazı eylemlerde rolünün ve sorumluluğunun olduğu vurgulanmıştır.³⁹ Ancak öyle görülüyor ki Cebriyye yalnızca Allah'ın otorite, azameti ve yaratıcılığının vurgulandığı bağlamları önceleyerek insanın fiillerinde gerçek bir fâil oluşunu görmezden gelmiştir. Cebriyye bu temel fikri, fiilin diğer şeyler gibi bir şey olmasına dayandırmaktadır. Nitekim bütün şeyler Allah tarafından yaratıldığına göre fiil bir şey olduğu için bu da Allah tarafından yaratılmış olmaktadır. Bu kıyas şekil olarak geçerli olsa da sonuç kısmı yani insan fiillerinin de bir bütün olarak Allah tarafından yaratılması beraberinde insanın irâde ve fiil özgürlüğünü dolayısıyla ahlâkî sorumluluğu sekteye uğratmaktadır. Bu durumda Allah'ın peygamberler göndermesi ve bunun gerekliliği anlamsız olmuş olmaktadır. Ayrıca Cebriyye bu söyleminden dolayı çokça tenkit edilmiş ve hatta tekfire konu olmuştur.⁴⁰

Ebû Naîm, bu yaklaşımlardan ikincisi olarak Mu'tezilî çoğunluğun görüşünü zikreder. Ebû Naîm, burada bilinçli olarak Mu'tezile'nin görüşünü "Mu'tezilî çoğunluğun" şeklinde tavsif etmektedir. Çünkü Mu'tezilî âlimlerin tamamı tek bir görüş üzerinde ittifak etmemişlerdir. Nitekim Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845) ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044) gibi bazı Mu'tezilî âlimler bu çoğunluktan ayrışmaktadır.⁴¹ Ebû Naîm, Mu'tezile'nin fiiller hususunda fiilin, zorunluluk (îcâb) şeklinde değil; fakat fiilden önce verili bir kudret ve iradenin varlığıyla bizzât insan tarafından (müstakil) gerçekleştirildiğini kabul ettiklerini ifade eder.⁴²

Cebriyye'nin insan irade ve kudretini işlevsiz kılarak, insanın fâil oluşunu mecâzî konuma indirgemesi ve yine Allah'a nispet edilmemesi

37 Muhammed b. Abdulhâdî es-Sindî, *el-İfâdatu'l-medeniyye fi'l-irâdeti'l-cüz'iyye*, 131.

38 el-Kamer 49/49; el-Ra'd 13/8; el-Hadîd 57/22.

39 eş-Şûrâ 42/30; eş-Şûrâ 42/34; Yûnûs 10/27; el-Bakara 2/286; Fussilet 41/17.

40 Bâkallânî, *Temhîd*, 3-42-346; Adudüddin İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem*, 312-315; Râzî, *el-Muhassal*, 194-197.

41 Nitekim Mu'tezile'den bazılarının insan fiilleri hakkındaki görüşleri, insan fiillerinin, zorunluluk (îcâb) ve geri kalmanın imkânsızlığı şeklinde vaki olduğunu kabul etmişlerdir. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/163.

Muhammed b. Hasan Rizevî, *Hâşiye 'alâ risâleti ihtimâlâti'l-vâkı'a fi ef'âli'l-ibâd*, 171a; İsmâil el-Hamîdî, *Risâle fi irâdeti'l-cüz'iyye* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 942/20), 107b.

42 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fi ef'âli'l-ibâd*, 26a.

gereken bazı eylem ve niteliklerin Cebriyye tarafından Allah'a nispet edilmesi durumu Mu'tezile'nin bu konuda alternatif bir çözüm üretmesine neden olduğu bilinmektedir. Çünkü Mu'tezile'ye göre fiil ve fiilin temelindeki irâde ve kudretin dahi bir bütün olarak Allah tarafından yaratılıyor olması beraberinde birçok çıkmaza neden olmaktadır. Bir taraftan insanın yapmadığı işler nedeniyle sorumlu tutulması; diğer taraftan Allah'ın zülüm ve adaletsizlikle nitelenmesi en büyük çıkmazlar olarak kabul edilmektedir. Bu durumda eğer insanın fâilliği mecâzî ise va'd ve va'id'in anlamı kalmamaktadır; zira bu durumda insanın fâili olmadığı şeyler nedeniyle ödüllendirilip cezalandırılması söz konusu olmaktadır; bu ise haksızca bir şey olup Allah'ın zülüm ve adaletsizlikle nitelenmesini gerekli kılmaktadır. Adalet ilkesi gereği böyle bir durumun Allah hakkında geçerli olmayacağını ileri süren Mu'tezile, insanın Allah tarafından verili olan irâde ve kudret aracılığıyla fiillerini kendisinin meydana getirdiğini benimsemiştir.⁴³ Ancak şu var ki bu görüş de Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından varlıkta yaratma hususunda Allah'tan başka yaratıcı ve müesirin olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiş ve buna alternatif olacak nitelikte bir kesb teorisi geliştirmişlerdir.⁴⁴

Ebû Naîm, üçüncü yaklaşım olarak filozoflar (hükemâ), Mu'tezilî Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ve İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye de nispet edilen görüşü zikreder. Buna göre insanın fiili, fiile ait kudret ve irâdenin zorunluluğuyla (îcâb) meydana gelmektedir.⁴⁵ Sudûr teorisinin bir sonucu olarak *nedensellik ilkesinden* hareket eden İslâm filozoflarına göre varlık ve olayların meydana gelişi, fiil-infiâl veya etki-edilgi ilişkisiyle birbirine bağladığını ve dolayısıyla insanın nefsinde bir kuvve şeklinde var olan irâdenin, eyleme dönüşmesini birbirini takip eden psikolojik sebeplere bağlanmaktadır.⁴⁶ Ayrıca illet olmaksızın bir irâdenin varlığından söz edilemeyeceğinden dolayı bu durumda irâdeyi bir şekilde yönlendiren ve tevcih ettiren başka sebepler bulunmaktadır. Dolayısıyla irâde ve kudre-

43 Râzî, *el-Muhassal*, 195-199; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/165-175; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4/247-262.

44 Sa'deddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*, 59; Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Risâle fî'l-ihdiyârâti'l-cüz'îyye ve'l-irâdâti'l-kalbiyye*, 17b-18a

45 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*, 26a.

46 İbn Rüşd, *el-Keşf 'an menâhici'l-edille fî akâ'idî'l-mille*, 170-174; Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yûsuf Âmirî, *İnkâzu'l-beşer mine'l-cebri ve kâder*, 34-35; Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri: Âmirî'nin Kader Risâlesi ve Tercümesi*, 151.

ti bilfiil haline getiren ve bunları varlık alanına dahil eden başka şeyler bulunmaktadır. Bu nedenden dolayı filozoflara göre katıksız iradede bahsetmek mümkün değildir.⁴⁷

Ebû Naîm, dördüncü yaklaşım olarak Devvânî'den hareketle filozofların mezhebi hakkında başka bir yaklaşım daha zikreder. Devvânî'nin tespit ettiği üzere⁴⁸ filozoflara göre insan fiilleri, insanın kudretine bağlı olmakla birlikte Allah'ın kudretiyle hasıl olur. Çünkü insanın kudreti şart yahut alet konumundadır.⁴⁹ Ebû Naîm'in burada ifade ettiği görüş, aslında filozofların insan fiilleri hakkındaki "*tahkiki görüşü*"nü tavsif etmektedir. Çünkü filozofların meşhur görüşüne göre fiilin husulünde *kozmik akıllar* ile *nefisler* müessir vasıtalar olarak kabul gördüğünden "Varlıkta Allah'tan başka yaratıcı/müessir yoktur." şeklindeki prensip ihlal edilmiş olmaktadır. Filozoflar bu çıkmazı aşmak amacıyla bütün varlık ve hâdislerin herhangi bir vasıta olmaksızın Allah tarafından yaratıldığını savunmuşlardır.⁵⁰ Nitekim Karsî hükemânın bu iki görüşünü şu şekilde açıklamaktadır:

"... Onlara göre ihtiyârî fiillerimizdeki müessir, [I] ya kendimizden bir tercih ve kast olmaksızın, icâb ve zorunluluk yoluyla kudretimizin kendisidir. Ya da [II] filozoflara göre tercihi fiillerimizdeki müessir, faal akıldır yani [kozmik] on aklın onuncusudur. Veyahut [III] filozoflara göre -ki tahkikî görüş budur- ihtiyârî fiillerimizdeki müessir, Zorunlu Varlık'tır (Vâci-bu'l-vücûd). Hak ehli'nin de ifade ettiği gibi, filozofların meşhur görüşü toleranslı bir görüş olup, vasıtalar ise şart ve aletler konumundadır."⁵¹

Ebû Naîm, beşinci yaklaşım olarak Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) fiiller hususunda ortaya koyduğu görüşü zikreder. Cürcânî'ye göre insanın fiili; Allah'ın kudret ile irâdesi ve fiille beraber (eş zamanlı

47 Gürbüz Deniz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*, 160.

48 Celâlüddin Devvânî, *Şerhu'l-Âkâ'idî'l-azudiyye*, 1/253-254.

49 Filozofların insan fiillerine yönelik görüşlülerinin değerlendirilmemesine yönelik açıklamalar için bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4/223-224; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/165; Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtî'l-cüz'iyye*, 15b-16a; Gümülçinevî, *Risâle fi'l-irâdeti'l-cüz'iyye ve ef'âli'l-ibâd*, 27b; el-Bursevî Esîrîzâde, *Risâletu'l-hâkimîyye fi'l-irâdeti'l-cüz'iyye*, 47a; Ahmed Âsım Efendi, *Risâle-i irâde-i cüz'iyye*, 14-15; Devvânî, "Risâle fî halkî'l-a'mâl", 67; İbrâhîm b. Mustafa el-Halebî, *el-Luma'tu fî tahkîki mebhâşi'l-vucûdi ve'l-ğudûs ve'l-kader ve ef'âli'l-ibâd*, 46-48.

50 Ayrıca benzer ifadeler için bk. Devvânî, *Şerhu'l-Âkâ'idî'l-azudiyye*, 1/253.

51 Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtî'l-cüz'iyye*, 15b.

şekilde) insanda yaratılmış olan irâde ve kudretle meydana gelir. Ancak insan irâde ve kudretinin fiile mahal olmak dışında fiilde bir tesir ve dahli söz konusu değildir.⁵² Ebû Naîm'in Cürcânî'ye nispet ederek tespit ettiği bu görüş, aslında özelde Eş'arî'nin genel olarak da Bâkîllânî, Cüveynî ve Ebû İshâk el-İsferâyînî hariç Eş'arîliğin temel görüşüdür. Muhtemelen Ebû Naîm, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'da ortaya koyduğu bu görüşü, Cürcânî'ye özel bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir. Ancak kanaatimizce bu yaklaşım doğru değildir. Çünkü Cürcânî'ye nispet edilen bu görüş esasında Cürcânî'nin bir Eş'arî olan Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) irâdî fiillere ilişkin izahlarını detaylandırma sadedinde ortaya koyduğu ve Eş'arîliğin genel yaklaşımını temsil eden bir ifadedir. Dolayısıyla Cürcânî'nin bu görüşünü ayrı ve müstakil bir görüş şeklinde değerlendirmek pek de tutarlı olmasa gerektir. Ayrıca Ebû Naîm'in Cürcânî'ye nispet ederek zikrettiği bu görüş, altıncı yaklaşım olarak zikredilen ve Eş'arî'ye nispet edilen görüşle paralellik arz ettiği görülmektedir. Zira her iki görüş karşılaştırıldığında Cürcânî'nin görüşünde irâde ve kudretin varlığı kabul edilirken bunların mahal olmak dışında fiilde bir dahli ve tesiri kabul edilmemektedir. Eş'arî'ye göre de irâde ve kudretin varlığı kabul edilirken bunlara ait bir tesir kabul edilmemektedir. Çünkü Eş'arî'ye göre zorunlu olan ölçü, insan için irâde ve kudretin varlığının kabul edilmesidir. Fakat bu kudret ve irâdenin fiilde gerçek anlamda müessir oluşu ise zorunlu değildir. Ki bu irâde ve kudretin sıradan sebepler olması mümkündür.⁵³

Ebû Naîm, altıncı yaklaşım olarak Sa'duddin et-Teftâzânî'nin ortaya koyduğu üzere Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve onun takipçilerinin (ö. 324/935-36) görüşünü zikreder. Buna göre insan fiili, insandan bir tesir olmaksızın insanın bir dahliyle (medhal) meydana gelmektedir.⁵⁴ Eş'arî'ye göre insanın kendi fiilinde mahal olma dışında bir tesiri söz konusu değildir. Ancak insanın kendi fiilinde bir kesbi veya dahli bulunmaktadır. Dolayısıyla Eş'arî'nin görüşünde cebrî yaklaşımda olduğu gibi irâde ve kudretin varlığı reddedilmiş değildir. Aksine bu irâde ve kudret insana ait kesbin temelini oluşturmaktadır. Eş'arî'nin insana ait kudretin tesirini kabul etmemesinin nedeni, varlıkta Allah'tan başka gerçek yaratıcısı ve müessir olmadığı kabul edilmesi dolayısıyla Allah dışında müessir konumun-

52 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âlî'l-ibâd*, 26a. Cürcânî'ye nispet edilen bu görüş için bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/163.

53 Devvânî, "Risâle fî halkî'l-a'mâl", 70.

54 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âlî'l-ibâd*, 26a.

da görülen şeylerin zorunlu olmayan nedenler kabul edilmesidir. Ayrıca bütün mümkün varlıklar vasıtasız şekilde Allah'a dayanmaktadır. Dolayısıyla fiiller de şey olduklarından her şeyin yaratıcısı mutlak surette Allah'tır. Fakat Eş'arî'ye göre insanın fiillerinde bir kesbi veya dahli söz konusudur. Şöyle ki Eş'arî'ye göre irâde etmek ve dolayısıyla irâde de bir fiil olduğundan bu da Allah tarafından yaratılmaktadır. Ancak bu durum cebri gerekli kıldığından Eş'arî bu çıkmaza çözüm olarak insana ait irâde ve kudretin fiille eş zamanlı şekilde Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüştür. Ancak bu çözüm önerisi cebir şâibesi taşıdığı ileri sürülerek Eş'arî'nin bu kesb anlayışı cebri-i mütevassit olarak isimlendirilmiştir. Bu yaklaşım aslında katı Cebriyye ile katı Mu'tezile arasında bir kesb anlayışı ortaya koymaya çalışsa da bazı Ehli- sünnet kelâmcıları tarafından eleştiriye maruz kalmıştır.⁵⁵

Ebû Naîm, yedinci yaklaşım olarak Ebu'l-Muîn en-Neseî ile Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseî'nin ve Mâtürîdîliğe de nispet edildiği ifade edilen görüşü zikreder. Bu görüşe göre insan fiili; kulun kendisinden olan, yaratılmamış irâde-i cüz'iyeye ile Allah'ın fiille eş zamanlı/beraber şekilde yarattığı ve kuldan olan bir kudretle birlikte Allah'ın irâde ve kudretiyle meydana gelir. Çünkü irâde-i cüz'iyeye itibârî bir şey olduğundan yaratmaya (halk) konu ve salahiyeti yoktur. Ayrıca kulun kudreti fiil için bir illet olup, Allah'ın kendisinde tesiri yaratması suretiyle fiilde müessir olur.⁵⁶ Ebû Naîm'e göre Ebu'l-Muîn en-Neseî, Ömer en-Neseî ve Mâtürîdîliğe de nispet edilen bu yaklaşımın, söz konusu bu görüşle Mu'tezile'den ayrılmıştır. Ayrıca Ebû Naîm bunu teyit etmek amacıyla Ali en-Nisârî'den

“[Fiiller konusundaki] Mâtürîdî görüş, Eş'arî görüşle benzerdir. Fakat Eş'arî'ye göre kulun kudret ve tercihini (ihtiyâr) sarf etmesi zorunlu iken -ki zaten bundan dolayı kendisinden fiillerde muhtâr ve tercihte ise zorunlu olduğu bulunduğu görüşü yayınlık kazanmıştır- Mâtürîdîlere göre ise kulun kudret ve tercihini (ihtiyâr) sarf etmesi tercihseldir (ihtiyârî).”⁵⁷

Ebû Naîm'in burada Ebu'l-Muîn en-Neseî ve Ebû Hafs Ömer en-Neseî'ye nispet ederek tespit ettiği görüşün genel olarak Mâtürîdîliğin in-

55 Birgivî, *et- Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*, Nedvî, 200.

56 Ömer en-Neseî'nin *Şerhu'l-Âkâ'id*'le olan metni için bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, 57. Ayrıca Ebu'l-Muîn en-Neseî'ye nispet edilen bu görüş için bk. Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tebşîratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, 2/887-889.

57 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*, 26a.

san fiilleri konusundaki yaklaşımıyla örtüştüğü söylenebilir. Ebû Naîm'in, Ebu'l-Muîn en-Neseffî ve Ebû Hafs Ömer en-Neseffî'yi önceleyerek; "Bu görüş Mâtürîdîliğe de nispet edilir" şeklindeki ifadesiyle de Mâtürîdîliği ikinci planda mülâhaza etmesi, kanaatimizce pek tutarlı olmasa gerektir. Çünkü Ebû Naîm'in, Ebu'l-Muîn en-Neseffî ve Ebû Hafs Ömer en-Neseffî'ye nispet ettiği görüş Mâtürîdîliğin irâdî fiiller konusundaki genel tavrıdır. Bu risâlesinde Ebû Naîm'in neden söz konusu Mâtürîdî kelâmcıları öncelendiği veya bunları Mâtürîdîlikten ayrı mı gördüğü sorusuna dair bir ima veya açıklama bulunmamaktadır. Ebû Naîm'in Ebu'l-Muîn en-Neseffî ve Ömer en-Neseffî'ye hareketle zikrettiği bu görüşe göre fiilin husulünde Allah'ın kudret ve irâdesi ile insanın yaratılmamış (gayr-i mahlûk) cüz'î irade ve Allah tarafından verili kudret etkilidir.⁵⁸ Söz konusu kelâmcılara göre insanın bu kudreti, fiil için illet olup, Allah'ın bunda tesiri yaratmasıyla müessir olur. Ayrıca insanın irâdesi yani cüz'î irâdesi, itibarî bir şey olduğundan objektif dış gerçeklikte (fi'l-hâriç) var olmadığından yaratmaya konu değildir.⁵⁹ Bu ise insanın irâde ve fiil özgürlüğünün temelini oluşturmaktadır.

Ebû Naîm, sekizinci yaklaşım olarak Sadrüşşerîa es-Sânî'nin görüşünü nakleder. Ebû Naîm, Sadrüşşerîa'nın *et-Tavzîh* eserinden anlaşılan şeyin, Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin görüşüyle aynı olmasıyla birlikte Sadrüşşerîa'ya göre, kulun kudreti; fiil için bir illet/neden değildir.⁶⁰ Nitekim Ebû'l-Muîn en-Neseffî ve Ömer en-Neseffî'de kulun kudreti; fiil için bir illet ve nedendir. Sadrüşşerîa'nın bu görüşünün Mâtürîdî yaklaşıma daha uygun olduğu söylenebilir. Çünkü genel itibariyle Mâtürîdîlere göre sünnettullah gereği (bi-hasebi ceryi'l-âdet) irâdî fiilin hâriçte husule gelmesi beş şeyin toplamıyla olur. Bunlar iki kudret, iki irâde ve tekvîn sıfatıyla olur. Bunlardan tekvîn sıfatı müessir olup fiili yokluktan var kılar; diğer dört şey ise fiilin varlığa gelişinde yakın sebep konumundadır (sebeb-i karîb). Bu sebeple kudretin müessir olduğunu söylemek tam olarak isabetli bir

58 Mestçizâde, *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hükemâ*, 172.

59 Mestçizâde, *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât*, 172; İbn Kemâl Paşa, *Mesâ'ilu'l-hilâf beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtürîdiyye*, 35-36; Abdurrahîm b. Alî Şeyhzâde, *Kitâbu nazmi'l-ferâ'id ve cem'u'l-fevâ'id fi beyâni'l-mesâ'il elletî ve'ka'a fîha'l-ihtilâfu beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâtürîdiyye fi'l-akâ'id*, 54-54; Ebû Azbe, *Er-Ravzatu'l-behiyye fîmâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtürîdiyye*, 26-27.

60 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fi ef'âli'l-ibâd*, 26a. *et-Tavzîh*'teki ifadeler için bk. Sadrüşşerîa es-Sânî, *et-Tavzîh fi halli ğavâmizi't-tenkih*, 1/347-350.

tespit değildir.⁶¹

Ebû Naîm, dokuzuncu yaklaşım olarak Teftâzânî'den hareketle dile getirdiği Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (ö. 418/1027) görüşüdür. İsferâyînî'ye göre fiil, iki kudretin toplamının fiilin aslına taalluk etmesiyle meydana gelir; ancak bu fiildeki müessir ya bu iki kudretten birisidir yahut bunların her ikisidir. Ebû Naîm, Teftâzânî'den iktibasta bulunarak⁶² doğru olanın ikinci ihtimal yani fiilde müessir olanın her iki kudretin toplamı olduğu ve bu görüşün ise Eş'arîler'den İsferâyînî ve Mu'tezile'den Hüseyin en-Neccâr'ın görüşü olduğunu ifade eder.⁶³

İsferâyînî ve ona tabi olanların "Fiil, iki kudretin toplamının fiilin aslına taalluk etmesiyle meydana gelir." şeklindeki görüşleri, bu konudaki tartışma ve ayrışmalara kaynaklık etmiştir. Çünkü fiilin aslına iki kudretin beraberce tesir etmesi beraberinde birçok çıkmaza neden olmaktadır. Örneğin tek bir makdûrun veya ma'lûlün iki müstakil müessir yahut illete konu olması zorunluluğu açığa çıkmaktadır ki iki müstakil müessirin tek bir ma'lûle etki etmesi imkânsız kabul edilen şeylerdendir. Nitekim Dâvûd-i Karsî, İsferâyînî ve kendisine tabi olanların bu görüşünü ve buna yönelik çözümünü şu şekilde özetlemektedir:

İsferâyînî ve ona tabi olanlar, ihtiyârî fiillerimizdeki müessirin, iki tercihle (ihtiyâr) beraber iki kudretin toplamı olduğunu söylediler. Bunlara göre, Allah'ın ve bizim kudretimizin her ikisi de fiilin aslında müessirdir. Ebû İshâk el-İsferâyînî ve ona tabi olanların "İhtiyârî fiillerimizdeki müessirin, iki tercih yoluyla gerçekleşen iki kudretin toplamı olmasından" kasıtlarının şöyle olduğu söylenmek suretiyle Mâtûrîdiyye mezhebine dahil edilmesi mümkündür: Allah'ın kudreti, hâricte mevcût masdarla meydana gelen eser/etki olan fiilde müessirdir. Yani Allah'ın kudreti o fiili var kılandır. Kulun kudreti ise masdar manasında olan fiilde müessirdir. Yani kulun kudreti mevcûd ve ma'dûm arasında bir vasıta olan mastar manasındaki fiilde müessirdir. Böylelikle kulun kudreti, âdetin akışına göre, bu fiili gerektirici olur.⁶⁴

Karsî'nin bu izahları dikkate alındığında tercih edilenin, fiilin iki

61 Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâti'l-cüz'iyye*, 20b; Esrîzâde, *Risâletu'l-hâkimiyye*, 40b; Gümül-cinevî, *Risâle fi'l-irâdeti'l-cüz'iyye ve ef'âli'l-ibâd*, 23a-26b.

62 Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4/224-225.

63 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fi'ef'ali'l-ibâd*, 26a; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4/225.

64 Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâti'l-cüz'iyye*, 15b-16a.

kudret yani Allah'ın kudretiyle insanın kudreti beraberce fiilin aslına taalluk etmesi görüşüdür. Dolayısıyla fiilde müessir olan her iki kudretin toplamıdır. Fakat Allah'ın kudreti fiile yaratma yönünden müessirken; kulun kudreti ise mevcûd ve ma'dûm arasında bir vasıta veya hâl kabilinden olan mastar anlamındaki fiilde müessirdir. Böylelikle kulun kudreti, âdetin akışına göre fiilin varlığa gelmesinde bir etken konumundadır.

Ebû Naîm, onuncu yaklaşım olarak Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) görüşünü zikreder. Buna göre fiil iki kudretin toplamıyla meydana gelir; Allah'ın kudreti fiilin aslına taalluk ederken insanın kudreti ise fiilin tâat ve masiyet şeklinde vasfına taalluk eder. Bu durumda bu toplam, ya fiilin husulünde yeterlidir. Ki bu, Bâkılânî'nin meşhur görüşüdür. Yahut Devvânî'nin de çözümlendiği üzere⁶⁵ fiilde onun yani kulun dahliyle fiil meydana gelir.⁶⁶ Karsî, Bâkılânî ve takipçilerinin bu konudaki yaklaşımlarını aşağıdaki gibi özetlemektedir:

Bâkılânî ve takipçiler [ihtiyârî] fiillerimizdeki müessirin, iki tercihle beraber iki kudretin toplamı olduğunu söylediler. Fakat Allah'ın kudreti fiilin aslında müessir; yani Allah'ın kudreti, fiili var kılan iken bizim kudretimiz ise fiilin sıfatında müessirdir; yani kulun kudreti, fiili gerekli kılandır. Dolayısıyla kulun kudreti; fiilin, tâat ve masiyet gibi sıfatlarla nitelenmesini gerektirir.⁶⁷

Sonuç

İnsan fiilleri ve irade konusundaki görüşleri derleyerek bu konuda bütüncül ve özet bir yaklaşım ortaya koymayı hedefleyen bu risâlenin, sekiz aslı ve beş tane de ihtimalî olmak üzere toplamda on üç görüşü belirleyip temellendirmeye veya konumlandırmaya çalıştığı görülmektedir. Ebû Naîm Hâdimî'nin ortaya koyduğu görüşlerin detay ve tartışma noktalarına girmeksizin kaynaklarda belirtilen çoğu görüşü konumlandığı ve yeni tespitlerde bulunduğu söylenebilir. Ebû Naîm Hâdimî'nin her ne kadar tartışmaya açık olsa da insan fiilleri konusunda Seyyid Şerîf Cürçânî'yi Eş'arîlerden ayrı konumlandırması ve yine Sadrüşşerîa'yı Mâtûrûdîlerden ayrı değerlendirmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Ebû Naîm Hâdimî'nin Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî ile Ebû'l-Muîn en-Nesefî'yi merkezi bir

65 Devvânî, "Risâle fî halkî'l-a'mâl", 68-69.

66 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âlî'l-ibâd*, 26a-26b.

67 Karsî, *Risâle fî'l-ihyârâti'l-cüz'iyye*, 16a.

konuma yerleştirerek Mâtürîdîliği de bunlara itibarla konumlandırmaya çalışması risâlenin dikkat çeken değerlendirmeleri arasında okunabilir.

2.6. Risâleye Ait Nüshalar ve Neşirde Kullanılan Nüshalardan Örnekler

2.6.1. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Koleksiyonu, nr. 4164/5.

Katalogda *Risâletu ef'âli'l-ibâd* şeklinde kayıtlı bu nüsha mecmûânın 22b-23a varakları arasında bulunmaktadır. Nüsha, ta'lik hattıyla yazılı olup, 2 varaktan ve 18 satırdan müteşekkildir. Nüsha, 222x173;130x90 ebadındadır. Neşirde bu nüshayı [ع] harfiyle gösterilmiştir. Nüshanın müstensihî ve istinsâh tarihi bulunmamaktadır. Nüshanın müstensih tarafından kırmızı mürekkeple düşülen ferâğ kaydında "li'l-üstâzi'l-a'lem Ebî Naîm el-Hâdimî"⁶⁸ şeklindeki ifade mevcuttur.

2.6.2. Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi Koleksiyonu, nr. 2844.

Kataloglarda kayıtlı olmayan bu nüsha mecmûânın 46a sayfasında bulunmaktadır. Neşirde bu nüshayı [ع] harfiyle gösterdik. Nüsha nesih hattıyla yazılı olup, 1 varak ve 13 satırdan müteşekkildir. Nüshanın müstensihî ve istinsâh tarihi bulunmamaktadır. Risâlenin başlığında müstensih tarafından yazılan "li'l-fâzıl Ebû Naîm el-Hâdimî"⁶⁹ şeklindeki ifade bulunmaktadır.

2.6.3. Konya Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr. 973/10.

Katalogda *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* şeklinde kayıtlı bu nüsha, mecmûânın 26a-26b varakları arasında olup ta'lik rikâ' hattıyla yazılıdır. İki varaktan müteşekkil nüsha 21 satır ve 200x145, 155x80 ebadındadır. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılır. Neşirde bu nüsha [ع] harfiyle gösterilmiştir. Nüshanın ferâğ kaydında "li'l-üstâzi'l-a'lem Ebî Naîm el-Hâdimî"⁷⁰ şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Nüshanın müstensihî ve istinsâh tarihi bulunmamaktadır.

68 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*, 26b.

69 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*, 46b.

70 Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*, 26b.

3. Tahkikli Metin Neşrinde İzlenen Yöntem

1. Çalışmamızda İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) dikkate alınmıştır.

2. Tahkikte herhangi bir nüsha "*asıl nüsha*" olarak esas alınmadı. Neşredilen metin, üç farklı nüshanın karşılaştırılması üzerinden en doğru metne ulaşma gayesi üzerinden tahkik edilmiştir.

3. Risâlenin tahkiki sırasında bu nüshaların hâmişlerinde bulunan tashih, minhüvât ve kayıtlar da tespit edilmiştir. Nüshalardaki fazlalık, eksiklik, farklılık ve ilaveler dipnotlarda gösterilmiştir.

24
كان رسول الله صلى الله عليه وسلم موقفاً محجوراً به المومنين المحققين بعبادته لئلا يملكوا عليه سلاح حتى قال
ابوح لعمرك ما حدثت الجحيم فما لئلا يمسوا شريكاً خلق الله سبحانه والارضين والسموات
لرب العالمين محضه بعقد الام زمان لا ينجس ولا ينجس الا بالانواع لا بالعقل والادراك
لعمرك ان يدرك حسن بعض الكليات وتجويزها **الاولى** جميع الاحكام المتعلقة بالتكليف
متعلقة بالسمع **المشقة البقا** فان الماتريدى قد كره في الشق **الاولى** الاخرى لا اعتبار
بالساعة والاشتاقه الا عند الحاجة والفايزة **المشقة الثانية** العطف من الكلامين بما جزا **وقان** الا في جز
عقدوا كما **المشقة الثالثة** فان الماتريدى تخليده المومنين في الله وتخليد الكافرين لا يجوز فعقدوا كما
المشقة الرابعة فان الماتريدى الهم والسمي **الاولى** الاخرى بالتفاير بينه وبين التسمية وشتم
من قبل الخلق اطلاق تسميته وتسميته لم يسمه ولا يفرقه الا انما تعلق التسمية بغيرها وهي اما
تستأ بالسمي التسمي كذا في بداية الكلام **المشقة الخامسة** تلك الماتريدى كما ذكره
شرايطه حتى لا يجوز ان ينحو الا ان في **المشقة السادسة** الاشارة الى التكون شرطاً فيها وان التوبة
لا تباينها كذا في بداية الكلام تلك الماتريدى نحو العبد يسي كسباً لا حقا وفعولاً ليرتفع كسب
والفصل الثاني **المشقة السابعة** الفصولها عن ايمان وحقيقة كسب العبد ليس فعلاً بالمجاز **وقيل**
ما يجوز تفرقه الفاديه باختلافها وما لا يجوز تفرقها ويرتبه تمت برسه لمحقق الزيف
جميع الارجح الصحيح
الحمد لله الذي ارشدنا الى طريق مستقيم والهدى على كبرنا في الموهوبه حتى نصل الى الاصل المسمى عليه ما
نوع النصح **بعد** فان بعض الاطراف قد سئل في حقا فخطب ان الجهد من العلماء يقولون ان كافر
وايماناً به بأس **وقيل** ان كان المؤمن لنفسه لا ما قرطه **الاولى** ان النصح منه على الجور و
قول بعض الناس ما لا يرضيه ما قد نفساً في طاهره بطولته يا هو بليان تقى **الاولى**
التقى فقد تقى فانه من كان الاخرى والتعلل وقد تقى لولا كانت قرية امتنا ففعلنا بما
تبا الاصح **الاولى** التقى فانه الاصل في كفاية الفريضة في كرامه العلم وهو الوليد بن
مصعب بن كوفي ماضع عن التواضع بلقب المشرف بالفتح وهو لقب فرعون من العترة وانه **المشقة الثامنة**
لا يتم بغير كفاية بدهان بغيره فلهذا **الاولى** قد صرح الشيخ الاكبر في الدين المولى في
بيان عهده من المسلمين **الاولى** عن ياريد **الاولى** انه الفصح ليس شيخ بل متفهم
نوع **الاولى** الاطلاق عقاب المسلمين ويرتبه تصحبه بخلافه ولقد حاز **الاولى** ان بعض اوليائه

Süleymaniye Ktp., Yazma Başışlar Koleksiyonu, nr. 4164/5, vr. 24^a
Son Sayfa

46^a العبد
عفو ملك بشا والملك
حسبي ونعم الوكيل من التوفيق والهداية
حسبي اليك وحسبي
الحال وحي صفة في وجوده ولا معدوم في غيابه ووجوده في كل وقت والغيابه في كل وقت

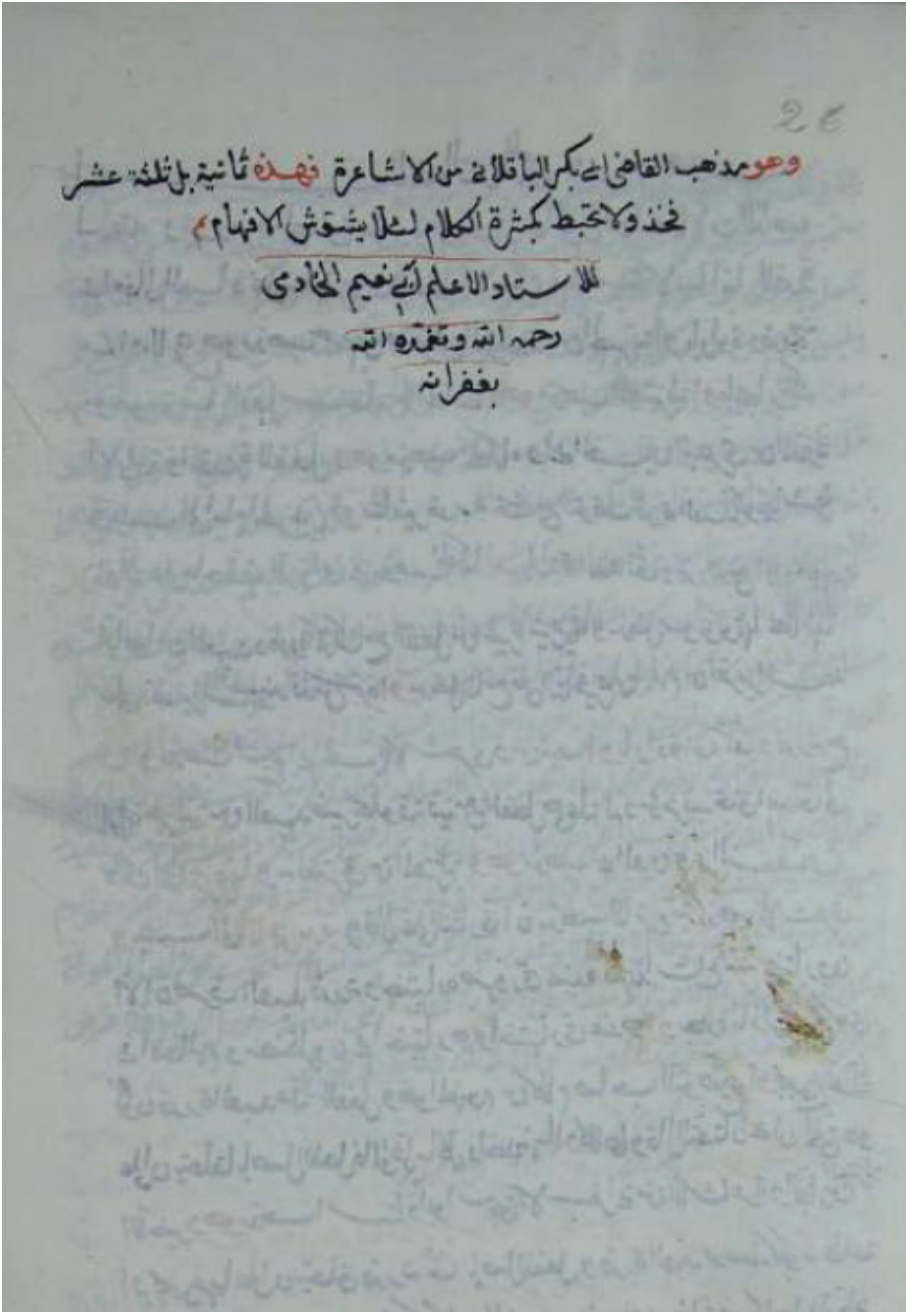
المغفل الوهم الخادم

وهو انصاف المنصوب في حق الرباعية من الامم ما عينت لها بلا قدرة من صلا وتوحيدهم ان صغور التمييز المحيرة
الابواب او قدرة من موهبة العقل مستغنى بلا اجاب وهو من جهة المعترلة او ما يجاب تلك الاداة في العورة
للغفل وهو من جهة العقل من جهة العقل والاعتراف في سبب الامم التي عليه وما غير ذلك مع انفاق طرفه الجوهري
سلي او لا على جهة الادوات من جهة الحكم او بارادة الحق وقد رشح ارادة تحقيقها باعني الوجود في ذلك مع العقل في
تأثيرها وادراكها كونها محسوسة في غير الاعتراف او من جهة التأثير على ما يعرفه السوء وهو من جهة الجاهل
الاعتراف من بعد او بارادة ذلك في قدرة مع ارادة تأثيره في كونها لا تصلح الحكم في كونها من اعتبارها في انما الحكم
صفة هو من جهة الادوات من جهة العقل وادراكه في مؤثره في كل وقت وذلك ان تأثيرها في غير
من المعترلة وهو من جهة الهمي وغير السوء في سبب الاتربة في كونها من جهة الهمي في كونها من جهة الهمي
سرف العبد في حضوره عند الاستماع من مخاريف فزانهم مضنون في اجابهم و اخبارهم في اجابهم
ما ذكره السوء في كون قدره العبد وهو المعترف من كلام صاحب التوفيق او مجموع العبد في كل وقت
فالتميز انما هو من جهة الادوات في كونها من جهة الادوات وهو من جهة الهمي في كونها من جهة الهمي في كونها من جهة الهمي
المعترلة او مجموعها على سبب قدرته في كونها من جهة الهمي في كونها من جهة الهمي في كونها من جهة الهمي
فيه كما صفة الادوات وهو من جهة الادوات في كونها من جهة الادوات في كونها من جهة الادوات في كونها من جهة الادوات

Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi Koleksiyonu, nr. 2844, 46^a
İlk ve Son Sayfa

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَسْنَا نَسْعَى
بِسْمِ اللَّهِ وَجَمَدِهِ وَالصَّلَوةَ عَلَى نَبِيِّهِ **وَيَعِدُ** فَأَقُولُ إِنَّ أَحْتِمَالَ أَنْ الْمَذَاهِبُ
فِي أَفْعَالِ الْعِبَادِ عَلَى مَا يَفْتَرِمُ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْأَعْلَامِ **تَمَازُجِيَّةٌ** لِأَنَّهَا إِنَّمَا بِالْقُدْرَةِ
مِنْ أَصْلٍ **وَهُوَ** مَذْهَبُ جَمِيعِ مَنْ صَفَّوْا التَّرْمِذِيَّ مِنَ الْجَبْرِيَّةِ **أَوْ** بِإِرَادَةِ وَقُدْرَةِ
مَوْجُودَةٍ تَقْبَلُ الْفِعْلَ مُسْتَقْلِلَةً بِالْإِجَابِ **وَهُوَ** مَذْهَبُ الْمُعْتَزِلَةِ **أَوْ** بِإِجَابِ تِلْكَ
الْإِرَادَةِ وَالْقُدْرَةِ لِلْفِعْلِ **وَهُوَ** مَذْهَبُ الْحَكَمَاءِ وَاللَّيْلِ الْحَمِيَّيْنِ الْبَصْرِيِّيْنَ مِنَ الْمُعْتَزِلَةِ
وَيُنْسَبُ إِلَى إِمَامِ الْحَرَمِيِّينَ **أَوْ** بِتَأْثِيرِ قُدْرَتِهِ تَعْتَمِدُ مَعَ التَّوَقُّفِ قُدْرَةُ الْعَبْدِ لِكُونِهَا شَرْطًا
أَوَّلِيَّةً عَلَى مَا حَقَّقَهُ الدَّرَوَانِيُّ فِي مَذْهَبِ الْحَكَمَاءِ **أَوْ** بِإِرَادَةِ اللَّهِ تَعَالَى وَقُدْرَتِهِ مَعَ الْإِرَادَةِ تَحَلُّفًا
أَيَّاهَا مِنَ الْعَبْدِ وَقُدْرَتِهِ كَمَا مَعَ الْفِعْلِ مِنْ غَيْرِ تَأْثِيرٍ فِيهَا وَمُدْخَلٌ سَوِيٌّ كَوْنُهَا كَمَا لَهَا
عَلَى تَقْدِيرِ السَّيِّدِ تَقْدِيسُ سِرِّهِ **أَوْ** بِمُدْخَلِ تَامِعِ نَفْيِ التَّأْثِيرِ عَلَيْهِمْ مِمَّنْ تَقْرِيرُ السَّعْدِ
وَهُوَ مَذْهَبُ الشَّيْخِ أَبِي الْحَسَنِ الْأَشْعَرِيِّ وَمِنْ تَبَعِهِ **أَوْ** بِإِرَادَةِ اللَّهِ تَعَالَى وَقُدْرَتِهِ مَعَ
إِرَادَةِ جَزَائِيَّةٍ مِنَ الْعَبْدِ غَيْرِ مَخْلُوقَةٍ فِيهِ مَعَ الْفِعْلِ هِيَ عِلَّةٌ لَهُ وَتَوْثُرُ فِيهِ مَخْلُوقٌ أَنَّهُ تَعَالَى
ذَلِكَ التَّأْثِيرُ مِنْهَا **وَبِهِ** يَفْتَرِقُ مِنَ الْمُعْتَزِلَةِ **وَهُوَ** مَذْهَبُ أَبِي الْعَيْنِ وَعَمْرٍو الْفَيْسِيَّيْنِ
وَيُنْسَبُ إِلَى **الْمَاتَرِيْدِيَّةِ** وَقَالَ عَلَى التَّنَازُلِ أَنَّ مَذْهَبَ الْمَاتَرِيْدِيَّةِ كَذْهَبِ الْأَشْعَرِيِّ
أَلَّا أَنْ صَرَفَ الْعَبْدُ قُدْرَتَهُ وَاخْتِيَارَهُ ضَرُورَتِيَّ عِنْدَهُ فَلِهَذَا شَاعَ مِنْهُ مَخْتَارُونَ
فِي أَفْعَالِهِمْ وَمُضْطَرُونَ فِي إِخْتِيَارِهِمْ وَاخْتِيَارَتِيَّ عِنْدَهُمْ **أَوْ** بَعِيْنِ مَا ذَكَرَ النَّسَائِيُّ
كَوْنِ قُدْرَةِ الْعَبْدِ عِلَّةً لِلْفِعْلِ **وَهُوَ** الْمَفْهُومُ مِنْ كَلَامِ صَاحِبِ التَّوَضِيحِ **أَوْ** بِمَجْمُوعِ الْقُدْرَتَيْنِ
عَلَى أَنْ يَتَعَلَّقَا بِأَصْلِ الْفِعْلِ فَالْمَوْثُرُ **مَا** كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا **أَوْ** كَلَامُهُمَا وَقَالَ التَّقْتَارَانِيُّ أَنَّ الْحَقَّ هُوَ
الْآخِرُ **وَهُوَ** مَذْهَبُ اسْتِثْنَاءِ دَابُوَاسِحِيِّ الْأَسْفَرَانِيِّ مِنَ الْأَشْعَرِيَّةِ وَالنَّجَّارِيِّ مِنَ الْمُعْتَزِلَةِ
أَوْ بِمَجْمُوعِهَا عَلَى أَنْ يَتَعَلَّقَ قُدْرَتُهُ بِأَصْلِ الْفِعْلِ وَقُدْرَةُ الْعَبْدِ بِوَصْفِهِ كَوْنُهُ طَاعَةً
وِعَصِيَّةً وَأَنْ يَكُونَ كَافِيَةً فِي ذَلِكَ كَمَا هُوَ الشَّهِيرُ عِنْدَهُ **أَوْ** بِمُرْطَلِيَّةٍ فِيهِ كَمَا حَلَّهُ الدَّرَوَانِيُّ

Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp. Koleksiyonu,
nr. 973/10, vr. 26^a İlk Sayfa

Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp. Koleksiyonu,
nr. 973/10, vr. 26^b Son Sayfa

B. Tahkikli Metin Neşri

[رسالة في أفعال العباد لأبي نعيم أحمد الخادمي]

[26 و] بسم الله الرحمن الرحيم⁷¹

بسم الله، وبحمده، والصلاة على نبيه، وآله. وبعد⁷²

[المذاهب في أفعال العباد]

فأقول: ⁷³ أعلم ⁷⁴ أن ⁷⁵ احتمالات المذاهب ⁷⁶ في أفعال العباد ⁷⁷ على ما يُفهم من العلماء ⁷⁸ الأعلام ثمانية؛ لأنها:

[1] إما ⁷⁹ بلا قدرة منه أصلاً، وهو مذهب جهم بن صفوان الترمذي⁸⁰ من الجبرية.

[2] أو بإرادة، وقدرة منه موجودة قبل الفعل، مستقلة بلا إيجاب، وهو مذهب أكثر⁸¹ المعتزلة.

[3] أو بإيجاب تلك الإرادة والقدرة للفعل، وهو مذهب الحكماء، وأبي حسين البصري⁸² من المعتزلة، ويُنسب إلى

إمام الحرمين.⁸³

71 ب + وبه نستعين؛ ي + قال الشريف الثاني أبو نعيم أحمد الخادمي تيسر الله العافية الداهي.

72 ي - بسم الله وبحمده والصلاة على نبيه وآله وبعد.

73 ي: أقول؛ ع - بسم الله الرحمن الرحيم بسم الله وبحمده والصلاة على نبيه وآله وبعد فاقول.

74 ي ب - اعلم.

75 ي - ان.

76 ي - المذاهب.

77 ي: في الأفعال.

78 ي ع - العلماء.

79 ع - أمّا.

80 أبو محرز جهم بن صفوان السمرقندي الترمذي (ت. 128هـ/745م) رأس الجهمية، وُلد ونشأ في الكوفة. كان حادّ الذكاء قوي الحجّة ذا دأبٍ وفطنةٍ وفكرٍ وجدالٍ، صُحب الجعد بن درهم بعد قدومه إلى الكوفة وتأثر بتعاليمه، وبعد مقتل الجعد حمل لواء المعتزلة من بعده إلى أن نفي إلى ترمذ في خراسان. سير أعلام النبلاء للذهبي، 2/26؛ الملل والنحل للشهرستاني، 2/138.

81 ب ي - أكثر.

82 أبو إسحاق إبراهيم بن سيار بن هانئ النظام البصري (ت. 131هـ/845م)؛ وُلد في البصرة، واختُلف في عام ولادته فيما بين عام 160 الهجرية، وعام 185 الهجرية. كان من كبار المتكلمين وهو من أكابر شيوخ وعلماء المعتزلة، حتّى قيل عنه: أنه «أعظم أعلام المعتزلة»، وتلمذ في الاعتزال على يد عثمان الطويل، وأبي الهذيل العلاف، الخليل بن أحمد الفراهيدي، ثم ترك أرائهم، ويسمى وأتباعه بالنظامية، وكان أستاذاً الجاحظ. تُوفي في بغداد. انظر: طبقات المعتزلة لابن المرتضى، ص 49-52.

83 هو ركن الدين أبو المعالي عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد الجويني النيسابوري (ت. 478هـ/1085م) يُلقب بـ«إمام الحرمين» لمجاورته مكة والمدنية بأربع سنين، فقيه أصولي متكلم أشعري، إمام عصره، سمع الحديث عن أبيه وقرأ الأصول على أبي القاسم الإسكافي وتفنّن في اللغة والأدب، رجع بعد تحصيله إلى نيسابور ودرّس فيها ثلاثين سنة بالمدرسة النظامية، له تصانيف منها: الشامل في أصول الدين، الإرشاد إلى قواطع الأدلة في أصول الاعتقاد، نهاية المطلب في دراية المذهب. توفي بنيسابور. انظر: تاريخ بغداد وذيوله للخطيب البغدادي، 16/43.

[4] أو بتأثير قدرته -تعالى-⁸⁴ مع التوقف على⁸⁵ قدرة العبد لكونها شرطاً أو آلة على ما حققه الدوّائي⁸⁶ في مذهب الحكماء.⁸⁷

[5] أو بإرادة الله -تعالى-، وقدرته مع إرادة يخلقها⁸⁸ إيّاها من العبد وقدرة⁸⁹ كذلك مع الفعل من غير تأثير فيها ومدخل، سوى كونها محلاً لها على تقرير⁹⁰ السيد السند⁹¹ -قُدّس سرّه-⁹².

[6] أو مدخل⁹³ ما مع نفي التأثير على ما يُفهم من تقرير⁹⁴ السعد،⁹⁵ وهو مذهب الشيخ أبي الحسن الأشعري، ومن تبعه.⁹⁶

[7] أو بإرادة الله -تعالى-، وقدرته مع إرادة جزئية من العبد⁹⁷ غير مخلوقة⁹⁸ لكونها أمراً اعتبارياً، [و] لكونها لا تصلح للخلق⁹⁹ بل¹⁰⁰ إنّما المخلوق¹⁰¹ صفة مبدأها، وقدرة¹⁰² من العبد يخلقها الله -تعالى-¹⁰³ فيه مع الفعل هي علّة له،

84 ي - تعالى.

85 ب - على.

86 أبو عبد الله جلال الدين محمد بن أسعد الدوّائي الصديقيّ (ت. 908هـ/1502م). قاض، باحث، يُعد من الفلاسفة. وُلد في دوان من بلاد كازرون، وسكن شيراز، وولي قضاء فارس، وتوفّي بها. ومن تصانيفه: أمّودج العلوم، وإنبات الواجب، حاشية على شرح القوشجي لتجريد الكلام، ورسالة خلق أفعال العباد، وشرح العقائد العنصرية. الأعلام للزركلي، 32/6.

87 شرح العقائد العنصرية لجلال الدين الدوّائي، ص 66.

88 ب ي: تخلقها.

89 معطوف على «مع إرادة يخلقها».

90 ق: تقدير.

91 ع: الشريف.

92 شرح المواقف للسيد الشريف الجرجاني، 163/8.

93 معطوف على جملة: «من غير تأثير فيها ومدخل».

94 ي - تقرير.

95 المقصود منه ب«السعد» هو سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني الشافعي (ت. 792هـ/1390م)، وُلد في تفتازان -وهي من بلاد خورسان- في سنة 712 هجرية، إمام محقق متكلم مفسر لغوي، من كبار علماء عصره. تفوّق في كثير من العلوم، أخذ العلم عن القطب والعضد. من تصانيفه: شرح العقائد وشرح المقاصد، التلويح على التوضيح لصدر الشريعة الثاني، الحاشية على شرح العضد لمختصر ابن الحاجب، شرح الشمسية، توفّي بسمرقند. انظر: الدرر الكامنة لابن حجر العسقلاني 6/112؛ بغية الوعاة للسيوطي، 2/285.

96 شرح المقاصد لسعد الدين التفتازاني، 260/4.

97 ع - من العبد.

98 ي: غير مخلوق.

99 ب ي - لكونها لا يصلح للخلق.

100 ب ي - بل.

101 ب : مخلوق؛ ع + هر.

102 معطوف على «مع إرادة جزئية من العبد».

103 ب - لكونها أمراً اعتبارياً إنّما المخلوق صفة مبدأها وقدرة من العبد يخلقها الله -تعالى-.

ومؤثرة¹⁰⁴ فيه بخلق الله -تعالى- ذلك التأثير فيها، وبه يفتقر من المعتزلة وهو مذهب أبي العين،¹⁰⁵ وعمر النسفي،¹⁰⁶ ويُنسب إلى الماتريدية، وقال علي النثاري:¹⁰⁷ «إن مذهب الماتريدية كمذهب الأشعري إلا أن صرف العبد قدرته واختياره¹⁰⁸ ضروريٌّ عنده؛¹⁰⁹ فلهذا¹¹⁰ شاع منه «مختارون في أفعالهم ومضرون في اختيارهم»، واختياريّ عندهم¹¹¹». ¹¹²

[8] أو يعين ما ذكر النسفي سوى كون قدرة العبد علة للفعل وهو المفهوم من كلام صاحب التوضيح.¹¹³

[9] أو مجموع القدرتين على أن يتعلّق بأصل الفعل فالمؤثّر [10] إمّا كلّ واحد منهما [11] أو كلاهما، وقال سعد الدين¹¹⁴ التفتازاني: «إن¹¹⁵ الحقّ هو الأخير، وهو مذهب أستاذ أبي¹¹⁶ إسحاق الإسفراييني¹¹⁷ من الأشاعرة، والنجار¹¹⁸ من المعتزلة». ¹¹⁹

104 ب ي: مؤثر.

105 أبو المعين ميمون بن محمد بن محمد بن معتمد النسفي (ت. 508هـ/1155م). وهو أحد أعلام المذهب الماتريدي الكبار، عالم بالأصول والكلام، كان بسمرقند وسكن بخارى. اخذ منه العلم عمر النسفي صاحب متن العقائد، ومن كتبه: بحر الكلام، وتبصرة الأدلة، والتمهيد لقواعد التوحيد، والعمدة في أصول الدين. والجواهر المضية للقرشي، 189/2؛ تاج التراجم لابن فطوبغ، ص 308.

106 أبو حفص نجم الدين عمر بن محمد النسفي (ت. 537هـ/1142م) وُلد بمدينة نسف وهي بين جيحون وسمرقند، ونشأ فيها، ثم رحل في طلب العلم، فزار بغداد، ومنها إلى مكة، والتقى فيها جار الله الزمخشري، أخذ العلم من أبو الليث أحمد بن عمر، وبرهان الدين المرغيناني، ومن أشهر ما قدمه النسفي «العقيدة النسفية» التي شرحها سعد الدين التفتازاني. انظر: تاج التراجم لابن فطوبغ، ص 134: الفوائد البهية في تراجم الحنفية للكنوي، ص 74.

107 علي النثاري (ت. 1111هـ/1699م) انظر: عاش في القرن السابع عشر وأصبح مدرسا ثم مفتيا في المدن المختلفة في الأناضول. انظر: مناقب علي افندي النثاري لبليغ عبد الرحمن افندي (مكتبة السليمانية، بتر باشا، الرقم: 608)، ط 12 - 35و.

108 ي: وقدرته.

109 يعني عند الأشعري.

110 ع: فلذا.

111 يعني عند الماتريدية.

112 حاشية على شرح اللاري على هداية الحكمة لعلي النثاري (مكتبة السليمانية، لاله لي الرقم: 2607) 43ط.

113 التوضيح لصدر الشريعة الثاني، 346/1. | التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه لعبيد الله بن مسعود المحبوبي البخاري الحنفي، تحقيق: زكريا عميرات، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى 1416هـ/1996م.

114 ب - سعد الدين: ع - الدين.

115 ي ع - ان.

116 وفي جميع النسخ: أبو. والمثبت من قبلنا لأن ما أثبتناه هو موافق من حيث اللغة والنحو.

117 أبو إسحاق إبراهيم بن محمد بن إبراهيم بن مهران الإسفرائنيّ الأصولي المتكلم البغداديّ الشافعيّ الملقّب بركن الدين (ت. 418هـ/1027م): أحد المجتهدين في عصره، وصاحب المصنّفات المتداولة، كان شيخ خراسان في زمانه، من شيوخه: عبد الخالق بن أبي روبا، وأبي بكر محمّد الشافعيّ. ومن أشهر تلاميذه: أبو بكر البيهقيّ، وأبو القاسم القشيريّ، وأبو الطيب الطبريّ. ومن أشهر مؤلفاته: جامع الخلفي في أصول الدين والرّد على الملحدين، وأدب الجدل، ومسائل الدور. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 353/17 - 355.

118 أبو عبد الله الحسين بن محمد بن عبد الله النجار (ت. 270هـ/845م). رأس الفرقة النجارية من المعتزلة، كان حائكا وقيل: كان يعمل الموازين من أهل قوم وهو من متكلمي المجرة و له مع النظام عدة مناظرات، وله كتب لم تصل إلى يومنا منها: إثبات الرسل، وكتاب القضاء والقدر، وكتاب اللطف والتأييد انظر: الفرق بين الفرق للبيدادي، ص 197؛ الملل والنحل للشهرستاني، 88/1؛ مقالات الإسلاميين للأشعري، ص 135-136؛ الفهرس لابن النديم، 315/3.

119 شرح المقاصد لسعد الدين التفتازاني، 225/4.

[12] أو مجموعهما على أن تتعلّق قدرته -تعالى- بأصل الفعل،¹²⁰ وقدرة العبد بوصفه؛ ككونه طاعة¹²¹ أو معصية¹²² فإمّا¹²³ أن يكون كافية في ذلك¹²⁵ كما هو المشهور عنده¹²⁶ [13] أو بمدخلتيته فيه كما حلّه الدوّاني¹²⁷، [62ظ] وهو مذهب القاضي أبي بكر الباقلاني¹²⁸ من الأشاعرة، فهذه ثمانية؛ بل ثلاثة عشر، فخذ، ولا تخطب بكثرة الكلام؛ لئلا تشوّش الأفهام¹²⁹.

المصادر

- الأعلام؛

خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركليّ الدمشقيّ (ت. 6٦٩١هـ/١٢٧٩١م).
دار العلم للملايين، بيروت ٣٢٤١هـ/٢٠٠٢م.

- تاج التراجم؛

أبو الفداء زين الدين أبو العدل قاسم بن فطّوبغا السودانيّ الجماليّ الحنفيّ (ت. 879هـ/1474).
تحقيق: محمّد خير رمضان يوسف، دار القلم، دمشق 1413هـ/1992م.

- تاريخ بغداد؛

أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي الخطيب البغدادي (ت. 463هـ/1071م).
تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت 1422هـ/2002م.

- التوضيح لمن التنقيح في أصول الفقه؛

صدر الشريعة الأوّل/ الثاني عبّيد الله بن مسعود المحبوبيّ البخاريّ الحنفيّ (747هـ/1346م). تحقيق: زكريا عميرات،
دار الكتب العلمية، 1416هـ/1996م.

- الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة؛

الحافظ شهاب الدين أبي الفضل أحمد بن علي بن محمد العسقلاني (ت. 852هـ/1449م).

120 ب: وعلى أصله؛ ع: بأصله.

121 ع - طاعة.

122 ب: ومعصية.

123 ب - فإمّا.

124 ب: وأن.

125 ع - في ذلك.

126 ي: ع: منه.

127 رسالة خلق أعمال العباد للدوّانيّ، ص 70.

128 ي - الباقلاني. | القاضي أبو بكر محمد بن الطيّب بن محمّد بن جعفر بن القسم، المعروف بالباقلانيّ البصريّ (ت. 403هـ/1013م): وليد البصرة وساكن بغداد، المتكلّم على مذهب الأشعري، وصنّف الكثيرة في علم الكلام وغيره وكان في الكلام أوحّد زمانه وانتهت إليه الرياسة في مذهبه، من تصانيفه: «التمهيد في الرد على الملاحدة»، و«إعجاز القرآن»، الإنصاف في أسباب الخلاف». دُفن ببغداد. انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغداديّ، 379/5.

129 ي ع - لئلا تشوّش الأفهام؛ ع + تمت. | شرح المقاصد لسعد الدين التفتازاني، 226/4.

Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'nin *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* Adlı Risâlesinin
İnceleme, Tahkik ve Tercümesi

تحقيق: محمد عبد المعيد ضان، مجلس دائرة المعارف العثمانية، صيدر آباد - الهند 1392هـ/1972م.

- سير أعلام النبلاء؛

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قَايْمَاز الذهبِي (ت. 748هـ/1347م

تحقيق: لجنة وأشرف على التحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسه الرسالة، بيروت 1417هـ/1996م.

- شرح المقاصد؛

سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني (ت. 793هـ/1390م) ..

تحقيق: عبد الرحمن عميرات، دار الكتب العلمية، بيروت 1418هـ/1997م

- شرح المواقف؛

أبو الحسن علي بن محمد بن علي السَيِّد الشَّريف الجرجاني الحنفي (ت. 816هـ/1413م).

محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت 1433هـ/2012م.

- طبقات المعتزلة؛

أحمد بن يحيى بن المرتضى المهدي لدين الله (ت. 840هـ/1437م).

تحقيق: سوسنة ديفُلْد - فلز، دار مكتبة الحياة، بيروت 1380هـ/1961م.

- الفوائد البهية في تراجم الحنفية؛

(أبو الحسنات محمد عبد الحي اللكنوي الهندي (ت. 1304هـ/1886م

تحقيق: محمد بدر الدين أبو فراس النعساني، دار السعادة، القاهرة 1324هـ/1906م

- الملل والنحل؛

(محمد بن عبد الكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني (ت. 548هـ/1153م

تحقيق: محمد سيد كيلاني، دار المعرفة، بيروت 1404هـ/1984م

C. Tahkikli Metnin Tercümesi

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Yalnız O'ndan yardım dileriz.

Allah'ın adıyla; O'na hamd ile başlıyorum. Salât ise Allah'ın nebîsine ve onun ailesine olsun. Bu hamdele ve salveleden sonra ben diyorum ki, büyük âlimlerden anlaşıldığı üzere insanların fiilleri hakkındaki muhtemel mezhepler sekiz tanedir.

[Birinci görüş]: Cebriyye'den olan Cehm b. Safvân'ın görüşüdür. Ona göre kulun fiili, asıl itibariyle, kulun kendisinden bir kudret olmak-

sızın meydana gelir.

[İkinci görüş]: Mu‘tezile görüşüdür. Bunlara göre insanın fiili, bir zorunluluk olmaksızın fiilden önce müstakil olarak kulun kendisinden olan bir kudret ve irâdeyle olur.

[Üçüncü görüş]: Hükemâ ve Mu‘tezile’den Ebû Hüseyin el-Basrî’nin görüşüdür. Bu görüş, aynı şekilde İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’ye de nispet edilir. Bunlara göre kulun fiili, fiile yönelik olan kudret ve irâdenin zorunluluğuyla (îcâb) gerçekleşir.

[Dördüncü görüş]: Allah’ın kudretine ait tesirin kulun kudretine bağlı olmasıyla meydana gelir. Çünkü kulun kudreti fiilin şartı ve âletidir. Nitekim Devvânî de bu görüşü hükemânın görüşleri bağlamında incelemiştir.

[Beşinci mezhep]: es-Seyyid es-Sened [el-Cürcânî]’nin görüşüdür. Ona göre kulun fiili, fiille eş zamanlı olarak kul için yarattığı irâde ve kudretle birlikte Allah’ın kudret ve irâdesiyle meydana gelir. [Ancak] kulun ait kudretin burada mahal olması dışında bir tesiri ve dahli söz konusu değildir.

[Altıncı görüş]: Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî ve ona tabi olanların görüşüdür. Sa‘düddin et-Teftâzânî’nin ortaya koyduğu üzere bunlara göre ise fiilin meydana gelmesinde kulun tesir olmaksızın bir dahli vardır.

[Yedinci görüş]: Ebü’l-Muîn el-Nesefî ve Mâtürîdîliğe de nispet edilen görüştür. Bunlara göre kulun fiili, Allah’ın irâde ve kudretiyle birlikte kula ait *yaratılmamış* olan ve fiille eş zamanlı olan irâde-i cüz’iyye meydana gelir. Bu irâde-i cüz’iyye, fiil için bir illet/neden konumundadır ve ayrıca bu irâde-i cüz’iyye Allah’ın kendisinde tesiri yaratması suretiyle fiilde müessir olur. Dolayısıyla bu yaklaşım, bu görüşle Mu‘tezile’den ayrışır.

Nitekim Ali en-Nisârî buna ilişkin olarak, Mâtürîdî görüşün Eş‘arî görüş gibi olduğunu ancak Eş‘arî’ye göre kulun kudret ve ihtiyârını sarf etmesi zorunlu iken -ki zaten bundan dolayı kendisinden fiillerde muhtâr ve tercihte ise zorunlu olduğu bulunduğu görüşü yayınlık kazanmıştır. Mâtürîdîlere göre ise kulun kudret ve ihtiyârını sarf etmesi ihtiyârîdir.

[Sekizinci görüş]: Nesefî’nin zikrettiği görüşün aynısıdır. Ancak bu görüşe göre kulun kudreti fiil için illet/neden değildir. et-Tavzîh eserinin sahibi Sadrüşşerî‘a’nın sözünden anlaşılan budur.

[Dokuzuncu görüş]: Eş'ariyye mezhebinden Ebû İshâk el-İsferâyînî ve Mu'tezile mezhebinden en-Neccâr'ın görüşüdür. Bunlara göre fiilin meydana gelmesi, fiilin aslına taalluk etmeleri şeklinde iki kudretin toplamının taallukuyla olur. Fiilde müessir ya bu iki kudretin birisidir yahut fiilde müessir her iki kudrettir. Teftâzânî, doğru olanın ikinci ihtimal olduğunu söylemiştir.

[Onuncu görüş]: Eş'ariyye'den Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin görüşüdür. Ona göre fiil, iki kudretin toplamıyla meydana gelir. Fakat Allah'ın kudreti fiilin aslın taalluk ederken; kulun kudreti ise tâat ve masiyet şeklinde fiilin vâfına taalluk eder. Ayrıca kulun kudretinin bu niteliklerde yeterli olması gerekir. Ki bu, onun yaygınlık kazanmış meşhur görüşüdür. Yahut Devvânî'nin çözümlediği üzere Bâkılânî'ye göre kulun kendi fiilinde bir dahli bulunmaktadır.

İşte efâl-i ibâd hususunda toplamda sekiz tane hatta on üç tane görüş bulunmaktadır. Bu zikredilen görüşleri al ve akılların karıştırmaması için fazla sözle hayal kırıklığına uğrama!

Kaynakça

- Abdülhamîd, İrfân. *Dirâsâtun fi'l-fırak ve'l-'akâ'idî'l-İslâmiyye*. Bağdâd: Matba'a-tü'l-İrşâd, 1387/1967.
- Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mânsûr. *Usûlü'd-dîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1346/1928.
- Ahmed Âsım Efendi. *Risâle-i irâde-i cüz'iyye*. İstanbul: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Ma'mûre, 1285/1868.
- Âmirî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yûsuf. Kâsım Tûrhân. *İnkâzu'l-beşer mine'l-cebri ve kader*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1423/2003.
- Bâkılânî, Ebû Bekir. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*. thk. İmâduddin Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetu'l-Kutubî's-Sekâfe, 1407/1987.
- Birgivî, Muhammed b. Pîr Alî. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ame-diyye*. thk. Muhammed Rahmetullah Hâfız en-Nedvî. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1432/2011.
- Borsbuğa, Mustafa - Borsbuğa, Coşkun. "İrâde-i Cüz'iyye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risâle ve Hâşiyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'nin 'el-İhtimâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-ibâd' Adlı Risâlesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin 'Hâşiyeye 'alâ Risâleti'l-ihhtimâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-ibâd' Adlı Hâşiyesi". *ATEBE* 4 (Aralık 2020), 57-100.
- Bursevî, Muhammed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1333/1914.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf (Siyâlkûtî ve Çelebî Hâşiyesiyle Birlikte)*. thk. Mahmût Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1433/2012.
- Çelik, Ahmet. "Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî". *Konya Ansiklopedisi*. ed. Mücahit Sami Küçüktağlı. Konya: Konya Kültür A.Ş., 2012.
- Deniz, Gürbüz. *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2017.
- Devvânî, Celâluddîn. "Risâle fî halki'l-a'mâl". *er-Resâ'ilü'l-Muhtâra*. thk. Seyyid Ahmed Toyserkânî. 63-76. İsfehân: Kütüphâne-i Umûmî-yi İmâm Emîrû'l-Mü'minîn Alî, 1405/1984.
- Devvânî, Celâluddîn. *Şerhu'l-Âkâ'idî'l-azudiyye (Gelenbevî Hâşiyesiyle birlikte)*. 2 Cilt. Dersâadet: Matbaa-i Âmire, 1317/1899.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Kitabu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Arûşî. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1423/2003.

- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *el-Ferâ'idü'l- lâmi'a ve'l-kavâ'idü'l-câmi'a*. Kütahya: Tavşanlı Zeytinoglu İlçe Halk Kütüphanesi, Yazmalar, 846, 173b-198a.
- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk, 973/10, 26a-26b.
- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Risâle fî ef'ali'l-ibâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2844, 46a.
- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Risâle fî hakki'l-elfâzi'l-mecâzi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302/1885.
- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Risâle fî'l-ef'âli'z-zârre*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk, 949/23, 32b.
- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Risâletu ef'ali'l-ibâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 4164/5, 22b-23a.
- Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Tefsîru'l-besmele*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, 808, 104b-106b.
- Ebû Azbe, el-Hasan b. Muhsin. *Er-Ravzatu'l-behiyye fîmâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtürîdiyye*. Haydarâbâd: Mabaatu Meclisi Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1322/1904.
- Ebû'l-Muîn en-Neseî, Meymûn b. Muhammed. *Tebşîratu'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enûr Hâmid İsâ. 2 Cilt. Kâhire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1432/2011.
- Ebû'l-Berekât en-Neseî, Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-'Umde*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâîl. Kâhire: el-Mektetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2012/1432.
- Erdemci, Cemaleddin. "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları". *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 9/44 (2006), 198-223.
- Esîrîzâde, Abdülbâkî b. Muhammed b. Abdülhalîm el-Bursevî. *Risâletu'l-hâkimîyye fî'l-irâdeti'l-cüz'îyye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 607, 35a-57a.
- es-Sâdık el-Kayserî. *Risâle fî ef'âli'l-ibâd*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Elmalı Halk, 2824, 47b-48a.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *Mağâlatu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Stein, 3. Basım, 1400/1980.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'îyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-129.
- Gümölcinevî, Muhammed b. Ahmed. *Risâle fî'l-irâdeti'l-cüz'îyye ve ef'âli'l-ibâd*. İ-

- tanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3570, 20a-33b.
- Hacı Hasanzâde Efendi. *Hâşiye ale'l-Mukaddimâti'l-Erba'a*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1459, 64b-74b.
- Hadimoğlu, Numan. *Hadim ve Hadimliler Bibliyografyası*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1. Basım, 1983.
- Halebî, İbrâhîm b. Mustafa el-. *el-Luma'tu fî tahkîki mebâhissi'l-vucûdi ve'l-hudûs ve'l-kader ve ef'âli'l-ibâd*. Kâhşre: Dâru'l-Basâ'ir, 1429/2009.
- İbn Kemâl Paşa, Şemsuddin Ahmed b. Süleymân. *Mesâ'ilü'l-hilâf beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtürîdiyye*. thk. Saîd Abdullatîf Fûde. Ammân: Dâru'l-Feth, 1430/2009.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed. *el-Keşf 'an menâhici'l-edille fî akâ'idi'l-mille*. thk. Muhammed Abid el-Câbirî. Beyrût: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabî, 1418/1998.
- Îcî, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed. *el-Mevâkîf fî 'ilmi'l-keîâm*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1327/1999.
- İsmâil el-Hamîdî. *Risâle fî irâdeti'l-cüz'iyye*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 942/20.
- Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Risâle fî'l-ihyârâti'l-cüz'iyye ve'l-irâdâti'l-kalbiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Asım Bey, 720, 14a-23a.
- Mestçizâde, Abdullah b. Osman b. Mûsâ Efendi. *el-Mesâlik fî'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hükemâ*. thk. Seyyid Bağçivân. Beyrût: Dâru Sâdir, 1428/2007.
- Pehlevânî, Mûsâ Efendi et-Tokâdî. *Risâletü'l-ihtimâlâti'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd*. Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141/28, 170b-171a.
- Râzî, Fahreddin. *el-Muḥassal: Efkârü'l-mütekaddimîn ve'l-müte'ahhirîn min'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtîl-Ezher, 1411/1991.
- Rizevî, Muhammed b. Hasan. *Hâşiye 'alâ risâleti ihtimâlâti'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710, 73b-75a.
- Saçaklızâde, Mehmed Efendi. *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 306, 1b-8b.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *Şerhu ta'dîli'l-ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muradmolla, 1333, 95a-201b.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî ḥalli ḡavâmizi't-tenkîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1435/2014.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî ḥalli ḡavâmizi't-tenkîh*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1996/1416.

- Sarıkaya, Yaşar. *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi: Ebû Said el-Hâdimî*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.
- Sindî, Muhammed b. Abdulhâdî. *el-İfâdatu'l-medeniyye fî'l-irâdeti'l-cüz'iyye*. thk. Ali b. Abduh Ali el-Elmâî. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1428/2007.
- Şehristânî, Abdulkерim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1404/1983.
- Şeyhzâde, Abdurrahîm b. Alî. *Kitâbu nazmi'l-ferâ'id ve cem'u'l-fevâ'id fî beyâni'l-mesâ'il elletî veka'a fîha'l-ihtilâfu beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâtürîdiyye fî'l-akâ'id*. Mısır, 1317/1899.
- Tâşkoprîzâde, Ahmed Efendi. *Risâletu'l-kazâ ve'l-kader*. thk. Muhammed Zâhid Kâmil Çûl. Köln: Menşûratü'l-Cemel, 1428/2008.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*. nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahmân Umeyra. 5 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 2. Basım, 1422/2001.
- Turhan, Kasım. *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri: Âmirî'nin Kader Risâlesi ve Tercümesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2003.